

УДК: 811. 111 : 81' 42.

DOI: <https://doi.org/10.26661/2414-1135/2018-73-03>

ВЕРЕМЧУК Е. О.

(Запорізький національний університет)

ПРИНЦИПИ НЕЛІНІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ МАКРОСТРУКТУРИ АНГЛОМОВНОГО КОНЦЕПТУ SPACE / КОСМОС

У статті розглядається макроструктура англомовного концепту SPACE / КОСМОС у світлі лінгвокогнітивістики та лінгвосинергетики. Встановлюються її компоненти та висвітлюються принципи її системної організації. Доводиться нелінійний характер взаємозв'язків між конститuentами когнітивного змісту аналізованого концепту.

Ключові слова: когнітивна ознака, когнітивний зміст, концепт, нелінійність, макроструктура.

Veremchuk E. O. Principles of non-linear organization of the macrostructure of the English concept SPACE. The paper researches the macrostructure of the concept SPACE employing together linguocognitive and linguosynergetic approaches. It has been proved that the macrostructure of the analysed concept consists of the three main constituents: informative content, image and interpretation field. Informative content reveals the basic set of cognitive traits of the researched concept, which are actualized by the nuclear verbalizers.

The image of the macrostructure is of two types: perceptive and cognitive. The former embraces the cognitive features which are formed and anchored in the consciousness by means of sensual perception in which the visual perception is the most relevant for the analyzed concept. The latter reveals the traits, which underlie the semantic transformations of the conceptual verbalizers on the basis of metaphorical reconsideration when something new is cognized by means of something already known. The interpretation field comprises five zones: informational, utilitarian, regulatory, assessing and encyclopedic. The non-linear character of the structure of the cognitive content consists in the fact that the relations between the verbalizers of the concept and the cognitive traits they actualize are not linear or symmetric.

On the contrary, the connection between them is complex, that is one cognitive feature may be actualized by a number of lexico-semantic variants of the lexemes, while one lexico-semantic variant can in its turn actualize more than one cognitive trait. Moreover, the non-linear character of the analyzed concept is revealed on the level of cognitive image. The metaphorical reconsideration of the cognitive features triggers semantic development of the verbalizers which, in its turn, leads to the appearance of the new cognitive traits and this process cannot be predicted because it goes not along the "predetermined line" but it is non-linear, that is spontaneous and highly self-organizing.

Key words: cognitive content, cognitive feature, concept, macrostructure, non-linear principle.

Дослідження принципів системної організації мови в цілому та окремих її рівнів зокрема отримало новий поштовх разом зі становленням нової загальнонаукової парадигми – синергетики, яка у проєкції на мовну систему, викристалізувалася в окремий лінгвістичний напрямок – лінгвосинергетику. У межах цієї наукової течії мова розглядається як складна, відкрита, нерівноважна нелінійна система, що побудована за принципом самоподібності, відповідно до якого структура елементів нижчого рівня відображає конституцію компонентів вищого порядку, що вказує на її фрактальну природу. Це свідчить про те, що якщо мова розглядається як синергетична система, то, окремі її рівні та елементи теж мають синергетичні властивості. У фокус цієї статті потрапила макроструктура англомовного концепту SPACE / КОСМОС.

Велика кількість робіт вітчизняних та зарубіжних вчених присвячена дослідженню концептів, зокрема в контексті лінгвокультурології концепти розглядаються у роботах В. І. Карасика [Карасик 2005], С. Г. Воркачова [Воркачев 2007], Г. Г. Слишкіна [Слишкін 2007], з позицій лінгвокогнітивістики концепти досліджуються О. С. Кубряковою [Кубрякова 2004], З. Д. Поповою [Попова 2007], Й. А. Стерніним [Стернін 2001], Дж. Лакофом [Lakoff 2003]. Теорія аналізу макроструктури концепту відображена у роботах З. Д. Попової [Попова 2007], Й. А. Стерніна [Стернін 2001], Ю. С. Степанова [Степанов 1997], Г. В. Токарева [Токарев 2003]. Концепти розглядаються на перехресті когніції та комунікації О. С. Кубряковою [Кубрякова 2004] та з погляду психології Д. С. Лихачовим [Лихачев 1997].

На сьогодні існує ряд наукових праць, які розглядають мову відповідно до принципів синергетики, зокрема теоретико-методологічні принципи лінгвосинергетики застосовувалися для висвітлення та пояснення історії розвитку англійської мови [Домброван 2013], процесів словотвору [Снікеева 2011], особливостей стилю байки [Піхтовнікова 2013], самоорганізації

концептивних систем [Приходько 2015] та структурованості фольклорної французької казки [Симонов 2010].

Однак, на наш погляд, синергетичні засади можна також застосувати для пояснення принципів системної організації когнітивного змісту концепту, зокрема англомовного концепту SPACE / КОСМОС, що не було зроблено до цього.

Актуальність дослідження полягає у тому, що екстраполяція синергетичних принципів на лінгвоконцептуальний аналіз дозволить більш повно дослідити механізми самоорганізації когнітивного простору концепту.

Оскільки завдання такого порядку є досить об'ємним, **метою** цієї праці є встановлення нелінійної моделі організації макроструктури досліджуваного концепту.

У відповідності з метою дослідження вбачається за необхідне виконання наступних **завдань**:

- проаналізувати конституенти когнітивного змісту концепту SPACE / КОСМОС;
- висвітлити взаємовідношення між ЛСВ вербалізаторів концепту та його когнітивними рисами;
- дослідити системні відношення в макроструктурі досліджуваного концепту.

Об'єктом дослідження є когнітивний зміст англомовного концепту SPACE / КОСМОС, а **предметом** виступає нелінійний характер його системної організації.

Під когнітивним змістом концепту ми вслід за Е. Рош [Rosh 1999] та Дж. Лакофом [Lakoff 2003] розуміємо набір певних диференційних когнітивних ознак, які об'єднуються класифікаторами або інтегральними ознаками. Слід, однак, зазначити, що у сучасній лінгвістиці немає одностайної думки стосовно системних відношень між окремими когнітивними ознаками концепту, іншими словами макроструктура концепту є предметом наукових дискусій. Зокрема, Ю. С. Степанов виділяє в межах концепту буденну сутність, що відома всім носіям мови, та історичну або етимологічну складову [Степанов 1997].

В. І. Карасик виокремлює образно-перцептивний, понятійний (інформаційно-фактуальний) компоненти та ціннісну складову [Карасик 2005, с. 118]. Подібно до В. І. Карасика, уявляє структуру концепту і С. Г. Воркачов, який виділяє у концепті понятійний, образний та значимий компоненти [Воркачев, с. 7]. Ми погоджуємося з виділенням трьох основних конститuentів в межах структури концепту, і, вслід за З. Д. Поповою та Й. А. Стерніним [Попова 2007; Стернін 2001], вирізняємо в рамках концепту образ, інформаційний зміст та інтерпретаційне поле.

Синергетичний принцип нелінійної організації макроструктури концепту полягає у тому, що певні ознаки можуть актуалізовуватися одним або декількома вербалізаторами, тоді як кожен вербалізатор може актуалізувати одну або декілька ознак. Така вербалізаційно-актуалізаційна асиметрія веде до нелінійності когнітивного змісту концепту, оскільки при лінійній структурі кожному вербалізатору мала б відповідати одна ознака і навпаки. Перейдемо безпосередньо до висвітлення нелінійного характеру макроструктури досліджуваного концепту.

Під інформаційним змістом концепту розуміється мінімальний набір когнітивних ознак, якого достатньо для вирізнення його з ряду суміжних із ним або схожих на нього концептів. Такі ознаки містяться у словникових дефініціях, і вони є, як правило, загальнолюдськими, тобто спільними для всіх концептуальних картин світу. Інформаційний зміст концепту SPACE / КОСМОС, таким чином, відповідає поняттю SPACE / КОСМОС і є його раціонально осмисленою науковою структурною частиною.

Отже, інформаційний зміст концепту SPACE / КОСМОС можна виділити на основі словникової дефініції лексеми репрезентанта *space*: "*the area beyond the Earth where the stars and planets are*" [Longman] ("*простір за межами Землі, де знаходяться зірки та планети*"). Це визначення вказує на існування таких концептуальних ознак як "*existence beyond the Earth's atmosphere*" ("*існування поза межами Землі*"), "*location of stars*" ("*місцезнаходження зірок*"). Цих когнітивних ознак достатньо для того, щоб відмежувати аналізований концепт від йому подібних, наприклад, від концепту ПРОСТІР або ЗЕМНИЙ ПРОСТІР. Такі ознаки

ґрунтуються на прямих очевидних рисах денотату, які людина може ідентифікувати на основі власного чуттєвого досвіду.

Наявність образної складової у концепті пояснюється нейролінгвістичними особливостями пізнання: чуттєвий образ кодує концепт, формуючи одиницю універсального предметного коду. Існування образу в структурі концепту також підтверджуються дослідженнями прототипної семантики, яка розглядає процес категоризації у термінах прототипу [Rosh 199] та ідеалізованої когнітивної моделі (*idealized cognitive model*) [Evans 2006].

Таким чином, в основі образного компоненту концепту покладено певний прототип, який узагальнює основні властивості концепту, і дає можливість віднести до нього ряд одиниць, які мають подібні властивості. Однак, специфіка концепту SPACE / КОСМОС не дозволяє однозначно визначити його прототип, адже це ментальне утворення не має звичних гіпонімів чи гіперонімів, а скоріше носить одиничний характер, що пояснюється характером його денотату. Проте, вважаємо, що прототипом аналізованого концепту може бути весь простір в цілому.

Власне образний компонент також має досить неоднорідну структуру. Він, на думку З. Д. Попової, конститується перцептивними когнітивними ознаками, що формуються у свідомості носіїв мови в результаті відображення дійсності за допомогою чуттєвих органів (перцептивний образ) та образними ознаками, що з'являються у результаті метафоричного осмислення певного предмета чи явища (когнітивний образ) [Попова 2007].

Перцептивний образ включає в себе зорові, слухові, нюхові, тактильні та смакові відчуття та базується на кореляції з прототипом або когнітивною моделлю, про яку йшла мова вище. Як показує досвід, концепт SPACE / КОСМОС може сприйматися людиною лише за допомогою зору. Усі інші чуттєві системи не можуть дати інформацію про його денотат, оскільки космічний простір можна осягнути лише за допомогою зорових відчуттів або абстрактного мислення. Останнє не є частиною перцепції й буде розглянуте окремо.

Отже, перцептивний образ концепту SPACE / КОСМОС включає в себе ознаки, що ґрунтуються на його зоровому сприйнятті, і до них відносимо "extension" ("протяжність"), "inclusion of everything" ("усеохоплюваність"), "infinity, endlessness" ("нескінченність, усеосяжність"). Ці ознаки актуалізуються лексико-семантичним варіантом лексеми-репрезентанта *space* "простір", який, як зазначалось вище, вербалізує також ознаки, які конституують інформаційний зміст.

Об'єктивація перелічених рис здійснюється також семантемами ядерних вербалізаторів – *cosmos, universe, world, Creation, macromcosm, outer space*. З огляду на кількість вербалізаторів, що актуалізують перцептивний образ, можна стверджувати, що ці риси формують ядро концептуального змісту.

Когнітивний образ концепту засновується на асоціативних паралелях, які виникають між концептом SPACE / КОСМОС та іншими ментальними одиницями за принципом схожості або суміжності. Його існування пояснюється особливостями процесу когніції. Так, зокрема, внаслідок, з одного боку, обмеженості пам'яті та когнітивних можливостей людини, а з іншого – необмеженості об'єктів пізнання, людська свідомість намагається пізнати нове на основі вже пізнаного завдяки побудові концептуальних метафор, які ґрунтуються на проведенні аналогій.

Виходячи з цього погляду, метафорично вмотивовані ЛСВ ядерних вербалізаторів актуалізують когнітивний образ концепту. Ці семантеми об'єктивують ряд ознак, які є результатом метафоричного переосмислення концепту. До них відносимо риси, що актуалізуються меншою кількістю ЛСВ ядерних вербалізаторів у порівнянні з ядром когнітивного змісту, а тому вони формують ближню периферію, та ознаки, які об'єктивуються лише одним ЛСВ ядерної лексеми, і які відповідно утворюють середню периферію когнітивного змісту концепту.

До ближньої периферії, наприклад, відносимо ознаку "connection with human being" ("зв'язок з людиною"), яка актуалізується похідним ЛСВ *universe* "люди взяті разом" та *world*

"людство, людська раса". В семантиці зазначених вербалізаторів відбулось метафоричне звуження значення "всесвіт" до значення "світ людей", що привело до появи нової ознаки у когнітивному образі аналізованого концепту. Саме у цьому також проявляється нелінійність концептуального когнітивного змісту, оскільки його наповнення є безпосередньою пов'язаним із семантичною еволюцією вербалізаторів, хід якої неможливо передбачити заздалегідь.

До когнітивного образу концепту відносимо також ряд інших ознак, які актуалізуються декількома метафорично вмотивованими ЛСВ вербалізаторів, наприклад, "*affiliation to a particular sphere*" ("приналежність до конкретної сфери"), "*orderliness*" ("упорядкованість"), "*systematicness*", ("систематичність"). Ці ознаки вербалізуються ЛСВ *universe* та *world* "певна сфера діяльності".

Ряд рис когнітивного образу актуалізується лише одним метафорично вмотивованим ЛСВ ядерного вербалізатора, а тому в польовій моделі вони відносяться до середньої периферії когнітивного змісту.

Наприклад, "*transience*", "*continuity*", "*irreversibility*" ("швидкоплинність", "неперервність", "необоротність") – *space* "проміжок часу"; "*vacuity*" ("порожнеча") – *space* "вільне місце" "*freedom*" ("свобода") – *space* "свобода думки"; "*diversity*", "*versatility*" ("різноманітність", "багатоплановість") – *world* "світ з усіма країнами та людьми"; "*being created*" ("створеність") – *Creation* "акт Божого творіння світу".

Отже, аналіз доводить, що нелінійність когнітивного образу проявляється з одного боку, в невідповідності кількості вербалізаторів кількості вербалізованих когнітивних ознак та навпаки, а з іншого – неможливістю передбачити семантичний розвиток вербалізаторів, що веде до непередбачуваності змін в структурі когнітивного змісту концепту.

Інтерпретаційне поле концепту SPACE / КОСМОС включає ряд когнітивних рис, які на ментальному рівні корелюють із когнітивними диференційними ознаками, що формують його інформаційний зміст та образ. Ця структурна частина когнітивного змісту концепту вербалізується в основному значеннями периферійних вербалізаторів. Її можна умовно розділити на декілька зон, зокрема: інформативну, утилітарну, енциклопедичну, регулятивну та оцінну.

Так, зокрема, інформативна зона виражає основні дефініційні параметри концепту SPACE / КОСМОС, які репрезентують базову інформацію. До неї відносимо наприклад, "*popularity*" ("популярність"), "*complication of exploration*" ("складність дослідження"), "*usage of very complicated modern technologies*" ("використання надскладних, сучасних технологій").

Утилітарна зона включає в себе ознаки, які виражають прагматичне відношення мовців стосовно денотата концепту SPACE / КОСМОС. До них відносимо, зокрема, "*possibility for travelling, observations*" ("можливість для подорожей, спостережень"), "*place for colonization (building, keeping household)*" ("місце для колонізації (забудови, ведення господарства)"). У цій зоні когнітивні ознаки концепту представляють його репрезентацію у свідомості людини з погляду того, яким чином можна використовувати космічний простір.

Проведений аналіз дозволяє наголосити на тому, що способами його використання є дослідження подорожі та захоплення. Регулятивна зона містить риси, які виражають думку стосовно того, що треба робити у сфері, яка покривається концептом SPACE / КОСМОС, і до неї відносимо ознаки: "*openness for exploration*" ("відкритість для дослідження") – стимулює до вивчення; "*danger of space flights*" ("небезпека космічних польотів") – демотивація дослідження. Отже, у регулятивній зоні існують протилежні когнітивні ознаки концепту, які актуалізуються лише в певному контексті для конкретного мовця.

Оцінна зона включає ті риси, які імпліцитно виражають відношення мовців до концепту. Так, зокрема, негативна конотація простежується у таких когнітивних ознаках, як "*presence of danger*" ("наявність небезпеки"), "*possibility for the seizure*" ("можливість захоплення"), "*battlefield*" ("місце ведення бойових дій"). Ознакою з позитивною конотацією є риса "*availability of nuclear and alternative sources of energy*" ("наявність ядерних та альтернативних джерел енергії").

В енциклопедичній зоні містяться ті риси, які характеризують концепт з наукового погляду, і до неї належать, наприклад "*presence of extremely high and low temperature and the whole spectrum of radiation (including ionizing)*" ("наявність високих та низьких температур і всього спектру випромінювання (в тому числі й іонізуючого)"), "*existence of the certain speed limits for overcoming gravitation force*" ("існування відповідних граничних швидкостей для подолання гравітаційних сил"), "*existence of gas and dust*" ("існування газу та пилу"), тощо.

Проведений аналіз дозволяє наголосити на наступних **висновках**. Макроструктура англомовного концепту SPACE / КОСМОС має нелінійний принцип системної організації. Нелінійний характер відношень між конститuentами когнітивного змісту проявляється в тому, що певна когнітивна риса може актуалізовуватися одним або декількома ЛСВ вербалізаторів концепту.

З іншого боку, один вербалізатор може актуалізувати декілька когнітивних рис своїми різними ЛСВ. Тобто на відміну від лінійних відношень де кожна ознака об'єктивується одним ЛСВ і кожен ЛСВ у свою чергу актуалізує одну ознаку, макроструктурі досліджуваного концепту характерною є ризомність та нелінійність зв'язків.

Окрім цього, нелінійний характер розвитку можна розуміти як такий, котрий не є визначеним наперед. З цього погляду відношення метафоричної похідності, які уможливають перебіг семантичної еволюції конститuentів номінативного поля концепту, є непередбачуваними, а отже, й ознаки, які вони об'єктивують знаходяться у постійній динаміці. Таким чином, структурна організація когнітивного змісту концепту має не лінійний, а навпаки нелінійний, синергетичний характер.

Перспективою подальшої наукової розробки може бути дослідження принципів польової організації когнітивного змісту аналізованого концепту.

Література

- Воркачев С. Г. Лингвокультурная концептология: становление и перспективы. *Известия РАН. Литературы и языки*. М., 2007. Т. 66. № 2. С. 13–22.
- Домброван Т. И. Синергетическая модель развития английского языка : дис ... доктора филол. наук : 10.02.04. Одесса, 2013. 462 с.
- Снікеєва С. М. Система словотвору сучасної англійської мови: синергетичний аспект : дис. ... доктора філол. наук : 10.02.04. Запоріжжя, 2011. 423 с.
- Карасик В. И., Слышкин Г. Г. Базовые характеристики лингвокультурных концептов. *Антология концептов*. Волгоград, 2005. Т. 1. С. 13–15.
- Кубрякова Е. С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики. *Вопросы когнитивной лингвистики*. 2004. № 1. С. 6–17.
- Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка. *Русская словесность : антология*. М., 1997. С. 28–37.
- Пихтовникова Л. С. Лингвосинергетика: основы и очерк направлений : монография. Харьков : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2012. 180 с.
- Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. М. : Восток-Запад, 2007. 314 с.
- Приходько А. М. Самоорганизация концептивных систем и межкультурный трансфер концептов. Синергетика в филологических исследованиях : монография / под общ. науч. ред. Л. С. Пихтовниковой. – Харьков : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2015. – С. 135 – 154.
- Симонов К. И. Фракталы в языковой материи : монография. М. : Тезаурус, 2010. 208 с.
- Степанов Ю. С. Константы : словарь русской культуры. М. : Языки русской культуры, 1997. 824 с.
- Стернин И. А. Методика исследования структуры концепта. *Методологические проблемы когнитивной лингвистики*. Воронеж, 2001. С. 58–65.
- Токарев Г. В. Концепт как объект лингвокультурологии (на материале репрезентаций концепта «Труд» в русском языке). Волгоград : Перемена, 2003. 232 с.
- Evans V., Green M. *Cognitive linguistics : An Introduction*. Edingburg : Edinburgh University Press, 2006. 830 p.
- Lakoff G., M. Johnson. *Metaphors we live by*. London : University of Chicago Press, 2003. 276 p.
- Rosh E. H. Principles of categorization. *Concepts : core readings* / ed. by E. Margolis, S. Laurence. Cambridge, 1999. P. 189–206.
- Longman English Dictionary. URL: <http://www.ldoceonline.com/>

(Матеріал надійшов до редакції 2.04.18. Прийнято до друку 17.04.18)